

Türküstan

www.turkustan.az

Aydın Qasımlı

Filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

Bizim yazar

(əvvəli ötən sayımızda)

Fərabi idrakin hissi və aqlı formasını izah edərkən o dövürdə qazanılmış, yüksək elmi nailiyyətlərə arxalanmış mühüm qnesoloji məsələlərin qoyuluşu və həllində əsasən Aristotelin əsərlərinə istinad etmişdir. Fərabi idrakin hissi mərhələsini iki qismə bölmüşdür. Birinci qismdə xarici ikinci qismdə isə daxili hissələrdən bəhs etmiş və göstərmişdi ki, xarici hissələrə beş duyğu, daxili hissələrə isə müstəqil hiss-fəhm, xəyal, yadda saxlayan, yadda qalan qüvvə, xəyala gətirən, yaxud fikirləşən qüvvə daxildir. 'Xəyal yaxud təsvir edən qüvvə istisna olmaqla xarici və daxili hissələrin bu göstərilən formaları haqqında ilk qiymətli mülahizələri Fərabi söyləmiş, İbn Sina, Bəhmənyar və sonrakı filosoflar Fərabinin bu təlimini inkişaf etdirmişlər' (Bax: Z.C.Məmmədov, Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı 1978, səh.116).

Fərabinin fikrincə, hissi qüvvələrin fəaliyyəti bədən müvafiq üzvlərindən bilavasitə asılıdır. Fərabi yazır "Xatırladığımız həmin qüvvələrdən hər biri müəyyən üzvə görə fəaliyyət göstərir. Başqa cür ola da bilməz. Həmin qüvvələrdən heç biri cisimdən ayrı deyildir" (Bax: Əl-Fərabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, səh.45.)

Fərabinin psixoloji görüşləri onun əxlaq və siyasi fəlsəfələri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Ruhun mahiyyəti və onun bədənə bağlılığını şərh edən Fərabi göstərir ki, insan təbiətinin bir bütün olaraq anlaşılmasında ruhun önəmli bir yeri vardır. Ruh bəşəri fəzilətlərin əxlaqi və fikri olaraq sinifləndirilməsinə təməl təşkil etmişdir. Fərabi ruhun gücünü beş növə ayırmışdır: 1) Bəsleyici güc; 2) Düyüm gücü; 3) Arzu gücü; 4) Xəyal gücü; 5) Rasyonel güc. Ruhun bu gücləri arasında bir xidmət edən, bir də xidmət edilən əlaqəsi vardır. Bir altıdakı güc digər üstdəki gücə xidmət edir. Fərabi bənzər iyerarxiya (aşağı rütbələrin yuxarı rütbələrə tabe olması qaydası) düzəni iqtisadi-siyasi təşkilatlanmada və bütövlükdə Kainatda da görür. Rasyonel güc isə öz sırasında nəzəri və əməli olmaqla ikiye ayrılır: birincisi fikri, ikincisi isə əxlaqi fəzilətlərlə əlaqədardır.

Həyatda hər kəsin sahib olduğu bir imkan və qabiliyyət vardır ki, bu potensial ağıldır. Ruhun bu qismini Fərabi "bəsit cövher" adlandırmış və göstərmişdir ki, bu varlıq halı özbaşına ölümsüz deyildir. O, yalnız ağıl mərtəbəsinə yüksəltdiyi zaman ölümsüzləşir. Bu isə ancaq bilginin ilk əsaslarının dərk edildiyi təqdirdə gerçəkləşir. Üç növ dərk

vardır: 1) Həndəsi bilgi ilə bağlı dərk; 2) Pis və yaxşı haqqındakı bilgi ilə bağlı dərk; 3) Metafizik bilgi ilə bağlı dərk.

Fərabiyə görə, hər kəsin bilme qabiliyyəti fərqlidir. Bəziləri şeylərin gerçək mahiyyətini dərk edər, bəziləri də ancaq təxəyyül edirlər. Bu iki termin-gerçək və

imkanlarını gerçəkləşdirməsinə bağlıdır. İnsan çox çalışdığı, nəzəri, əxlaqi və təcürbi yetkinlikləri əldə etdiyi ölçüdə bu dünyada və axirətdə xoşbəxt olur. İnsan nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu bilməsinə baxmayaraq əxlaqi yetkinliyə sahib deyilsə, hər iki dünyada da bədbəxt olur. Ən yüksək xoşbəxtliyin qazanılması üçün vəhyin yardımına ehtiyac vardır". Bu baxımdan Fərabi dinlə fəlsəfənin eyni həqiqəti qəbul etdiyinə inanmış və dinlə fəlsəfəni birləşdirməyə çalışmışdır. Belə ki, Fərabiyə görə: "Din, geniş xalq kütlələrinin xeyrini nəzərə alaraq həqiqəti simvolik bir tərzdə ifadə edir. Peyğəmbərlər Tanrıdan vəhyi alır və bu vəhylərin işığında insanlara yol göstərirlər. Mədəni bir cəmiyyət ancaq bu yolla həyatını davam etdirir".

ri isə öz-özlüyündə mövcud olan "yaxşı", Öz-özlüyündə mövcud olan "yaxşı" son xeyrə çata bilmək üçün insanın doğru vasitələri bulmaqla çox çalışması lazım gəlir.

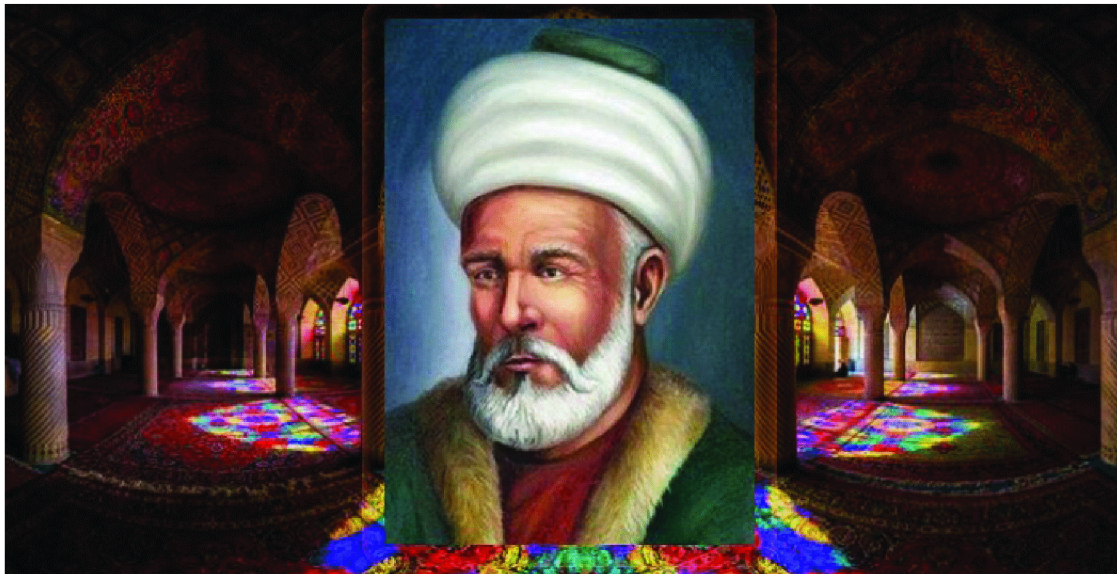
Fərabi göstərir ki: "Çox təəssüflər olsun ki, insanların çoxu doğru qayə və vasitələrin seçilməsində başa gətirməmişlər. Bütün insanlıq tarixində davam etməkdə olan amansız mübarizələrin ən mühüm səbəbi də bununla bağlıdır".

Fərabiyə görə: 'İnsan, Tanrının yardımına claima möhtac olmasına baxmayaraq, o, hansı qayənin yaxşı olduğunu müəyyənləşdirib ona görə hərəkət edə biləcək gücə malikdir. Əgər insanın təbii yönəlişlərinə qarşı hərəkət etməsi mümkün olmasaydı, o, təbii təcürbələrə və iradi hərəkətlərə bağlı olaraq qazandıqı əxlaqi xarakterdən bəhs etmək mümkün olmazdı'.

sahib olmaq məcburiyyətindədir. Başqa sözlə, bu idarəedici nəzəri və praktik kamillikləri özündə toplayan bir insan olmalıdır.

Filosof çox gözəl bilirdi ki, belə bir kamilliyə sahib bir yönətici bulmaq hər zaman mümkün olmur. Ona görə də Fərabi idarəediciyə bir neçə insanın iştirak etməsi fikrini irəli sürmüşdü. Filsofa görə, əhəmiyyətli olan gərəklı şərtlərin dövlət idarəçiliyində bulunması, ağıl və mühakimə gücünə sahib olan bir lider dövlətin qorunması üçün qərar vermə özəlliyinə sahib başqa bir insanla birləşməli və dövlətin işlərini birlikdə idarə etməlidirlər. Fərabinin bu çözüm şəklini mənimseyə bilməyən bir sıra İslam filsofları onu şiddətlə tənqid etmişlər ki, bunların başında Əbülhasən Əl-Amiri, Qəzzali və şiə təmayüllü digər mütəfəkkirlər durur.

İkinci müəllim - Məşhur Türk filosofu Fərabi

təxəyyül Fərabi fəlsəfəsində çox mühüm yer tutur. Fərabiyə görə, bir şey ağılla idarə edildiyi və onun tərəfindən işləndiyi müddətcə anlamının mövzusu olur. Bu durumda ağılın xəyal və s. kimi digər güclər üzərində tam bir üstünlüyə sahib olması gərəkdir. Əgər bir şeyin özü deyil də xəyala yansıyan bir imajı varsa, bu durumda o şey təxəyyülün mövzusu olur. Anlamanın mövzusu dünyevidir. Ona görə də təxəyyülünkü insandan insana deyir. Eyni reallığın müxtəlif simvolları ola bilər. Ağıl gücünə sahib olanlara filosof, təxəyyül gücünə sahib olanlara isə möminlər deyilir. Filosoflar və Peyğəmbərlər ağıl gücünə sahib olmaqla bərabər onlar arasında mühüm bir fərq də vardır. Beləki, Peyğəmbərlərdə həm ağıl, həm də təxəyyül gücü vardır. Bu baxımdan Peyğəmbərlər vəhy yolu ilə aldıkları əqlə sığan anamları xəyal gücü ilə qavranırlar. Bu baxımdan Peyğəmbərlərin mövqeyi vəhyin dəstəyinə sahib olmayan filosoflarınkindən daha da üstündür. Ona görə də Fərabinin filosofu daha çox üstün tutduğuna dair yayılmış görüşün əsası yoxdur. Şübhəsiz ki, ağıl gücü xəyal gücündən daha üstündür. Lakin yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Peyğəmbərlərdə bu güclərin hər ikisi vardır.

Fərabi öz-özlüyündə gerçəkləşdirmə mərhələsindən keçən ruhun ölümsüz olduğunu qəbul etməklə bərabər, potensial ağılın ölümsüzlüyünə inanmamışdır. Fərabiyə görə, ölümsüzlük ruhun təbiətində olan bir şeydir. Fərabi göstərir ki: "Xoşbəxtlik, ruhun tam şəkildə öz

Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan alimi Zakir Məmmədov Fərabini panteist filosof adlandıranlara məntiqi dəlillərlə cavab verərək göstərir ki: "Şərq peripatetikləri ilk səbəb olan Allahla neticə olan maddi aləmi bir-biri ilə əlaqədar götürsələr də onları eyniləşdirməyiblər, əksinə, Allahı Təbiətdən kənar, Fərabinin təbirincə "substansiyalardan və aksidensiyalardan ayrı" zənn etdikləri üçün panteist deyillər" (Bax: Z.C.Məmmədov, Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı 1978, səh.143).

Fərabinin fəlsəfi sistemində əxlaq, siyasəti və qismən də iqtisadiyatı içinə alan praktik fəlsəfə nəzəri fəlsəfədən ayrı deyildir. Belə ki, Fərabiyə görə: 'İnsanın real ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi üçün onun mahiyyəti haqqında nəzəri məlumatlar vermək lazımdır.'

Fərabinin əxlaq fəlsəfəsində əsas yeri nəyin insan üçün həqiqi mənada yaxşı olduğunu göstərmək tutur. Fərabiyə görə: 'Xoşbəxtlik, mütləq xeyirdir. Ona görə də, insanı bu xoşbəxtliyə aparan hər bir fəaliyyət yaxşı, onu xoşbəxtlikdən məhrum edən hər bir fəaliyyət isə pisdir. İnsanda yetkinlik ilk başlanğıcda sadəcə imkan halındadır. Təbii bir varlıq olan insanın sırf insan olmağında qaynaqlanan hər hansı bir mənfəi və ya pis tərəfi yoxdur'. Göründüyü kimi, Fərabi digər filosoflardan fərqli olaraq insanda ilkin günahın mövcud olduğunu anlayışını qəbul etməkdədir.

Fərabiyə görə, "yaxşı" deyilən şeylər iki qismə ayrılır. Biri hər hansı bir vasitə ilə yaranan yaxşı, digər

Fərabi sırf determinizmi və hər növ fatalizmi rədd etmiş və göstərmişdi ki: "İnsan seçmə azadlığına sahib olduğu üçün çiyinlərində ağır bir məsuliyyət yükü daşımaqdadır. İnsanın sağlam bir əxlaqi xarakterə sahib ola bilməsi üçün fəzilətli fəaliyyətlərin ortaya qoyulması ilə meydana gələn "orta yol"a sarılması gərəkdir. Fəzilətli fəaliyyətlər ifratlıqdan və etinasızlıqdan uzaq olan fəaliyyətlərdir. Onlar yerinə yetirilməsi asan olan və həzzverici olan yaxşı fəaliyyətlərdir".

Belli olduğu kimi insan ictimai bir varlıq olub yetkinlik və xoşbəxtliyi əldə edə bilmək üçün ictimai və siyasi bir dairəyə ehtiyacı vardır. "Siyasət" və ya Fərabinin deyimi ilə "Fəzilətli şəhərdə tətbiq edilən ən yüksək sənət" olmadan insan öz imkan və qabiliyyətini gerçəkləşdirə bilməz.

Fərabi siyasi görüşlərində Stoalılardan və yeni Platonçulardan fərqli olaraq dini, ictimai bir hadisə hesab etmiş, onu siyasi fəlsəfə daxilində şərh etmişdir. Fərabinin siyasət fəlsəfəsində, xüsusilə onun dövlət sistemləri mövzusunda yaptığı təsnifatlandırma, geniş ölçüdə xoşbəxtlik qavramına dayanır.

Fərabi siyasət, psixologiya, əxlaq və metafizika ilə bağlı mövzuları ilk məşhur əsəri olan "Fəzilətli şəhər və siyasətül-mədəniyyə" də eyni çərçivə işerisində tədqiq etmişdir. Fəzilətli şəhər Fərabinin "Birinci Başqan" adlandırdığı ədalətli və şəfqətli bir idarəedici tərəfindən idarə edilir. Fərabiyə görə, bu yönətici hikmət, şücaət, fiziki sağlam və s. kimi müxtəlif xüsusiyyətlərə

Fəzilətli şəhər xalqının düşüncə və davranışlarını diqqətlə incələyən Fərabi sözü "Cahil şəhərlər" adlandırdığı yerlərin idarəçiliyinə gətirir. O, bu şəhərləri "Zəruri şəhər", "Zövqü və ehtirası əsas götürən şəhər", "Zoraklıq şəhəri" və s. kimi növlərə ayırır və göstərir ki, bu şəhərlərin hər birində insanların fərqli qayə və idealları vardır. Bəzilərinə görə, bədənli həzlər, bəzilərinə görə də şərəf əhəmiyyətlidir. Bu topluluqların hər birinin insanın təbiəti, cəmiyyət və siyasət məsələsində yanlış düşüncələri vardır. Fəzilətli şəhərin yönətiliciləri bu cahil şəhərlərdə olub bitənləri diqqətlə izləmək və onlara qarşı mədənləşdirici bir siyasət tətbiq etmək zərurətdirlər. Fərabiyə görə, "Cihad"ın anlamı da məhz budur.

Fərabinin fəlsəfə sahəsindəki fəaliyyətini tam anlamaq üçün onun fəlsəfi düşüncəsinin sonrakı inkişafı üzərindəki təsirlərinə qısaca da olsa nəzər salmaq lazımdır. İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, Fərabinin fəlsəfi dünyagörüşü çağdaş fəlsəfə də daxil olmaqla dünya fəlsəfə tarixinin ana mövzularını formalaşdırmışdır.

Fərabi fəlsəfəsindən ilk yararlanan dahi Türk mütəfəkkiri İbn Sina olmuşdur. Bütün həyatı siyasi hadisələrin içində keçən İbn Sina təməl mövzularda Fərabi ilə eyni görüşü paylaşmışdır. Sonradan bu iki böyük Türk mütəfəkkirinin fəlsəfi görüşləri yəhudi filosoflarına, onlar vasitəsi ilə də Qərb filosoflarına təsir göstərmişdir. Əslində Descartes, Leibniz, Spinoza, Kant və Berqsonda Fərabi və İbn Sinanın təsirini tədqiqatçıları inkar etmirlər.

Orta əsr Xristian dünyasının qədim Yunan fəlsəfəsi ilə ciddi təması da məhz Türk mütəfəkkirləri olan Fərabi, İbn Sina və Əbu Reyhan Biruni (973-1048) başda olmaqla müsəlman filosofların əsərləri sayəsində olmuşdur. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin fəlsəfəyə və təbiət elmlərinə dair fikirlərində Fərabinin güclü təsiri duyulur.

Fərabinin əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş, dünya elmini zənginləşdirmişdir. Anadan olmasının 1100 illiyi münasibətilə Qazaxıstanda mütəfəkkirin fəlsəfəyə, məntiqə, etikəyə, siyasətə, riyaziyyata və digər elm sahələrinə aid traktatları bir neçə kitabca nəşr edilmişdir.

Oxu, oxut, abunə ol!